

Mirza-Agha-Khan Kermani's Methodological Approach in Economics

Vahid Omid^{*} | Abolfazl Shahabadi^{**}

Extended abstract

1- INTRODUCTION

The introduction of new social sciences to Iran commenced prior to the Constitutional Revolution, a period known as the Persian Constitutional Revolution, offering valuable insights into the current state of these disciplines. During this era, the writings of travelogues by certain individuals sparked an interest in the Western world, leading to a subsequent effort by a group of intellectuals to transplant European concepts into Iran. Notably, Mirza Agha Khan emerged as a prominent figure in this second group of intellectuals, actively engaged in the transfer of Western ideas. Among Mirza Agha Khan's notable works, "Takvin va Tashri" stands out, particularly due to the methodology applied when addressing economic subjects. In the realm of social sciences, methodology plays a pivotal role in the exploration of the laws governing human interactions. This study focuses on Mirza Agha Khan's approach to economic relationships, revealing that his method mirrors the perspectives of economists from the 18th and 19th centuries.

2- THEORETICAL FRAMEWORK

This research method is rooted in the perspective of Ludwig von Mises ([1949] 1998). According to Mises, economic propositions are deduced through a process of deductive reasoning and fall into the category of a priori propositions. This concept centers on the extraction of knowledge from the actions that "we" as individuals undertake. In essence, every individual is considered an actor and, as such, can derive an a priori understanding of reality through introspection. This process is made feasible through the comprehension of what Mises termed "The axiom of action." This axiom posits that "human action is purposeful behavior." In other words, action represents the manifestation of a desire translated into practical behavior, guided by an intent or objective. Action denotes the meaningful response of an individual's "Ego" to stimuli and the environmental conditions surrounding them. It signifies a conscious adaptation to the state of the world, thereby determining the course of their life.

3- METHODOLOGY

Adam Smith contends that the comprehension of previously unexplained phenomena can be a gratifying experience when employing certain fundamental principles. He suggests that, much like the Newtonian principles, if such principles and rules can be unearthed in the realm of human relationships, it becomes plausible to offer explanations. Mirza Agha Khan's initial statements in "Takvin va Tashri" resonate with the perspective of Adam Smith, which was a prevailing approach among economists up until the 19th century. In this context, Mirza Agha Khan's method of deciphering phenomena bears a striking resemblance to that generation of economists. This study adopts a similar method to scrutinize his viewpoints, drawing on the approach akin to that employed by Mirza Agha Khan.

4- RESULTS & DISCUSSION

In the initial sections of his work, Mirza Agha Khan engages in a discussion regarding the origins of political society. He presents a perspective that contrasts with Hobbes' view, asserting that the state of war, characterized by universal conflict, only arises after the establishment of a political society, effectively eliminating the secondary state of "fear" that results from individual dispersion. This perspective aligns closely with the ideas of John Locke, who posited that reason governs human beings from their very inception. Locke's concept of the law of nature, dictated by reason and binding all individuals equally, resonates with Mirza Agha Khan's views.

* Researcher, Faculty of Social Sciences and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran. (Corresponding Author), v.omidi@alzahra.ac.ir

** Professor, Faculty of Social Sciences and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran.

As Mirza Agha Khan delves into the subject of trade following the formation of human society, he underscores its role in averting conflict. According to his perspective, the disappearance of equality among individuals within a society ushers in a state of war, as previously solitary and fearful individuals now seek to prevail over one another. Thus, trade serves as a crucial instrument in fostering peace and harmony and attracting general blessings. Mirza Agha Khan perceives trade as a significant factor in the formulation of both domestic and international laws. He emphasizes that the sustainability of trade between nations hinges on the stability of legal frameworks, both domestically and internationally. Notably, Mirza Agha Khan's analysis, in contrast to the economic thinking of the 18th and 19th centuries, shifts its focus from the individual to the collective as a whole. His perspective centers on the societal benefits of international trade, a deviation from the individualistic analysis prevalent in modern European thought, marking an important epistemological shift.

5- CONCLUSIONS & SUGGESTIONS

The Constitutional Movement in Iran marked a period during which Iranians were introduced to the concepts of the modern world. The movement prompted many individuals, both from the elite and intellectual circles, to seek knowledge about the ongoing transformations in Europe. Initially, this awareness was cultivated through travelogues, and later through the dedicated efforts of figures like Malkom Khan, Mirza Agha Khan Kermani, Mostashar al-Dowleh, and others.

This research centers specifically on exploring the economic perspectives of Mirza Agha Khan Kermani. Mirza Agha Khan Kermani was chosen for this study because, among his contemporaries, he made a concerted effort to derive his economic views from fundamental principles and assumptions. This approach mirrors the thinking of European economists during the 18th and 19th centuries.

A comparative analysis between his books "Takvin va Tashri" and "Sad Khutabe" reveals a noteworthy distinction in Mirza Agha Khan's standpoint. It is evident that while in the former book, the author sought to deduce conclusions from principles within the realm of social sciences, particularly economics, he adopted a different approach in the latter.

This inconsistency highlights a significant aspect of Iranians' encounter with new European thought during the Constitutional era. Iranians had long been acquainted with Greek philosophy and Aristotle's ideas, upon which they had extensively reflected. One crucial aspect that seems to have been inadequately grasped during the encounter between modern Europe and Iran in this era is the transformation that occurred within modern European thought. In Mirza Agha Khan's perspective, the collective context takes precedence over the individual, aligning with Aristotle's ideas, whereas modern European thought prioritizes individualism. Consequently, the potential transition from personal interest to collective welfare, a vital aspect of Adam Smith's thinking, is absent in Mirza Agha Khan's viewpoint.

Keywords: Mirza-Agha-Khan Kermani, Tkvin-O-Tashri, Economy.

Article Type: Research Article.

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد

وحید امیدی* | ابوالفضل شاه آبادی**

چکیده

بررسی سیر اندیشه اقتصادی در ایران موضوع مهمی است که تاکنون مورد غفلت قرار گرفته است. این بررسی از آن روی دارای اهمیت است که پرداختن به آن می‌تواند میزان درک اقتصاددانان امروز از مناسبات دنیای جدید را روشن سازد. به‌منظور برداشتن گامی در این مسیر، پژوهش پیش روی به بررسی اندیشه اقتصادی میرزا آقاخان پرداخته است. کتاب «تکوین و تشریع» به‌لحاظ کوشش نویسنده آن در تبیین رویکرد روش‌شناختی برای درک پدیده‌های جهان به‌طور اعم و مناسبات اقتصادی به‌طور اخص متفاوت از دیگر آثار منتشرشده در دوره مشروطه است. میرزا آقاخان در این اثر کوشیده است با استخراج برخی اصول، مناسبات اقتصادی در جامعه را توضیح دهد. در این مطالعه به‌منظور دستیابی به این هدف و نیز به‌جهت هماهنگی بیشتر با روش مورد اشاره، میرزا آقاخان در «تکوین و تشریع»، از روش میزس که بسط روش مورد استفاده اقتصاددانان قرن هجده و نوزده میلادی است، استفاده شده است. نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر آن است که باوجود کوشش میرزا آقاخان، اندیشه او نتوانسته است به‌عمق تحولاتی که در اندیشه اروپایی رخ داده است رسوخ کند. همچنین، این نکته توجه‌کننده ناهماهنگی موجود بین دیدگاه طرح‌شده در «تکوین و تشریع» و «صد خطاب» است که توجه به آن می‌تواند در بررسی سیر اندیشه به‌طور عام و سیر اندیشه اقتصادی به‌طور خاص در عصر مشروطه راه‌گشا باشد.

کلیدواژه‌ها: میرزا آقاخان کرمانی، تکوین و تشریع، اقتصاد.

نوع مقاله: پژوهشی.

* پژوهشگر، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)،

v.omidi@alzahra.ac.ir

** استاد گروه اقتصاد، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

مقدمه

ورود علوم اجتماعی جدید به ایران از پیش از مشروطه آغاز شده است و شناخت شیوه این ورود مسئله مهمی است که می‌تواند در درک شرایط کنونی این علوم نقش قابل توجهی داشته باشد. در آن دوران نگارش سفرنامه‌ها توسط برخی کسان موجب جلب توجه به دنیای غرب شد و پس از آن گروهی که از آنان به‌عنوان روشنفکران نام برده می‌شود در انتقال مفاهیم اروپائی به ایران کوشیدند. ازجمله این گروه دوم میرزا آقاخان است. یکی از آثار میرزا در این رابطه «تکوین و تشریع» است. آنچه در این کتاب جلب نظر می‌کند روش به‌کاررفته در مواجهه با موضوعات اقتصادی است.

روش علوم اجتماعی در تمایز آن با روش علوم طبیعی در کشف قوانین حاکم بر مناسبات انسانی نقشی تعیین کننده دارد. میرزا آقاخان روش مورد اشاره را درمورد همه پدیده‌های جهان مورد استفاده قرار می‌دهد، اما تنها آن بخش از دیدگاه او که در ارتباط با مناسبات اقتصادی است در این مطالعه مورد توجه قرار گرفته است. به‌طور کلی به‌نظر می‌رسد روش مورد استفاد میرزا آقاخان در ارتباط با پدیده‌های اقتصادی به دیدگاه اقتصاددانان قرن هجده و نوزده شباهت داشته باشد. آن‌ها بر مقدمات تئوری اقتصادی تأکید داشتند و اعتبارسنجی آن‌ها را به‌واسطه آزمون تجربی، محل تردید می‌دانستند؛ برای مثال اسمیت^۱ در رساله «اصولی که تحقیقات فلسفی را راهنمایی و هدایت می‌کنند؛ مشخص شده توسط تاریخ نجوم» توضیح می‌دهد که «ما، از زمانی که چندین پدیده را در نظر می‌گیریم، در ابتدا اصول شناخته‌شده یا ثابت‌شده را مبنا قرار می‌دهیم، همه آن‌ها را توسط یک رشته به هم متصل می‌کنیم».

او این روش را روش نیوتنی می‌نامد و آن را «فلسفی‌ترین» روش در همه علوم، حتی اخلاقیات و فلسفه طبیعی، می‌داند.^۲ به‌نظر اسمیت، دیدن توضیح پدیده‌هایی که پیش‌تر برای ما غیر قابل توضیح بودند، با استفاده برخی اصول، لذت‌بخش است. از این‌رو، مانند اصول نیوتنی، در روابط انسانی نیز اگر این اصول و قواعد کشف شوند،

1. Smith

2. Smith, A. (1983). Lectres on Rhetoric and Belles Lettres (The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Vol. 4). Oxford university press. The Glasgow Edition.

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۳۳

چنین توضیحی امکان‌پذیر خواهد شد. آنچه میرزا آقاخان در ابتدای «تکوین و تشریع» بیان می‌کند مشابه دیدگاه اسمیت است که تا قرن نوزدهم در بین اقتصاددانان روشی مرسوم بوده است. از این جهت، روش میرزا آقاخان در شناخت پدیده‌ها شباهت زیادی با این نسل از اقتصاددانان دارد. طرح چنین موضوعی توسط یکی از روشنفکران مشروطه موضوعی است که شرح آن تاکنون مغفول مانده است. به‌طور مشخص پرداختن به این موضوع، این مطالعه را از سایر مطالعاتی که تاکنون در مورد مشروطه به‌طور عام و میرزا آقاخان کرمانی به‌طور خاص صورت گرفته است متمایز می‌کند.

نوشتار پیش رو، کنکاشی در این بخش از دیدگاه میرزا آقاخان است. از این‌رو، در بخش دوم توضیحاتی پیرامون فضای اجتماعی - اقتصادی دوران میرزا آقاخان ارائه شده است. در بخش سوم، پیشینه پژوهش، بررسی شده است و جنبه نوآورانه این مطالعه برجسته شده است. بخش چهارم، به روش استفاده‌شده در بررسی اندیشه میرزا آقاخان اختصاص یافته و در بخش پنجم به توضیحات کرمانی پیرامون اصول حاکم بر پدیده‌های جهان و شیوه تبیین آن‌ها با استفاده از اصولی همچون قوانین نیوتنی پرداخته شده است. در بخش ششم، پیدایش اجتماع سیاسی و پیوند آن با دیدگاه لاک^۱ بررسی شده است. در بخش هفتم، فصل مربوط به تجارت در «تکوین و تشریع» و اهمیت آن در نگاه میرزا آقاخان تشریح شده است. در بخش هشتم به عدم پیوستگی اندیشه میرزا آقاخان در مجموعه آثار به‌جامانده از او اشاره شده است. بخش نهم، ادامه تحلیل بخش پیشین در موضوع علم اقتصاد است. بخش دهم، بحث بررسی آنچه از دیدگاه میرزا آقاخان می‌توان دریافت، ارائه شده و در انتها نتیجه‌گیری مطالعه انجام‌شده بیان شده است.

زمینه و زمانه میرزا آقاخان کرمانی

دوران منتهی به جنبش مشروطه در ایران فصل مهمی در تاریخ کشور به‌شمار می‌آید که اهمیت آن، به‌دلیل عدم انتشار بسیاری از کتب آن دوره، تاکنون به‌درستی درک نشده است. همان‌طور که آجدانی (۱۳۹۹) بیان می‌کند در این دوره اوضاع ایران از لحاظ

1. Locke

سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بسیار آشفته بوده است. به‌طوری که «سلطنت استبدادی مطلقه و افزایش ظلم و ستم درباریان و حکام و کارگزاران حکومتی نسبت به مردم و پیامدهای سوء و زیان‌بار اجتماعی و اقتصادی آن، روح غالب بر حکومت و جامعه ایرانی را تشکیل می‌داد» (آجدانی، ۱۳۹۹: ۹).

در ارتباط با شرایط اقتصادی آن دوران، قزوینی که «از رعیت اخلاص کیش» ناصرالدین‌شاه بود، در کتاب قانون قزوینی به بسیاری از مشکلات اشارات حائز اهمیتی دارد که از آن جمله می‌توان به مسئله تیول اشاره کرد. به نقل از قانون قزوینی، در پی کمبود «علیق^۱» نواب شاهزاده بهمن میرزا از دولت روسیه خواستند که «فلان محل را به ما تیول بدهید که کفایت علیق بشود. جواب دولت [این بود] که تیول در دولت ما معمول نیست، در ایران معمول است. ما رعیت فروشی نداریم» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۶۴).

در مورد تحصیل مالیات اشاره دارد که «رعیت محرومه ده یک مالیات بده نیستند و بعضی هرساله از ده هزار تومان گرفته الی صد تومان راه مداخل دارند. لیکن مالیات از ایشان وصول نمی‌شود و بعضی عشر مداخل ایشان مالیات می‌شود. برخی آنچه مداخل بکند دیوان از دست او می‌گیرد، یا به‌واسطه کسب یا به‌واسطه زرع. اگر کاسب است... شصت تومان اندوخته را چهل و پنج تومان مالیات وصول [می‌شود]. اگر زارع باشد... آنچه از محصول او به‌وجود بیاید، یا موجب سرباز می‌شود یا از جبر حکام و مباشر اندوخته او از دست رفته بنای گدائی می‌گذارد» (قزوینی، ۱۳۷۰: ۸۳).

در همین معنی مجدالملک می‌نویسد: ضبط اموال و اراضی، امری شایع بوده که به بهانه‌های مختلفی صورت می‌گرفته است. برای مثال به بهانه ضبط ثلث اموال حاجی عبدالکریم هراتی، تاجر افشاری، «ورثه او سائل به‌کف شدند» (مجدالملک، ۱۳۲۱: ۵۱) به‌گونه‌ای که این «ظلم‌های فوق‌العاده» موجب «قطع رحمت الهی است و آفات مزمنه و قحطی» به‌همراه دارد و از این جهت است که «تجار و اهل حرف و صنعت... از خیال کسب افتاده [اند.]» (مجدالملک، ۱۳۲۱: ۶۱). در جایی دیگر شرحی از تعدی به جان و مال رعیت آورده می‌نویسد «حکام و عمّال که به دستورالعمل وزارت مالیه مأمور

۱. خوراک چهارپایان (فرهنگ معین)

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۳۵

می‌شوند، گویا بر ولایات حاکم علی‌الاطلاق‌اند و در تصاحب مال مردم وارث بلااستحقاق. اطفال یتیم را پدرند و اشیاء عقیم را پسر» (مجدالملک، ۱۳۲۱: ۱۹).
با این حال این دوره آبستن تحولات مهمی است که به جنبش مشروطه منتهی می‌شود. به‌طور مشخص «قرن سیزدهم هجری (نوزدهم میلادی) دوران تحول فکری مشرق زمین» (آدمیت، ۱۳۵۷: ۱) به‌شمار می‌آید. در این دوران است که در ایران برخی افراد ظهور کردند و در پی ترقی برآمدند. در این دوران آشنایی با برخی وجوه تحولاتی که در اروپا رخ می‌داد به‌واسطه سفرنامه‌های کسانی چون عبدالطیف شوشتری معروف به ایلچی که به‌عنوان دیپلمات دوره‌ای را در لندن گذرانیده بود، سلطان‌الواعظین که مشاهداتی از هندوستان به‌همراه آورده بود و دیگران به‌دست‌آمد. ایرانیان از طریق این سفرنامه‌ها وضع به‌سامان آن کشورها را با وضع نابه‌سامان خود مقایسه می‌کردند و از این طریق در پی یافتن علت آن سامان و این نابه‌سامانی می‌کوشیدند. میرزا آقاخان کرمانی از جمله این کسان است.

پیشینه پژوهش

مهم‌ترین اثری که در مورد بررسی اندیشه‌های میرزا آقاخان نگاشته شده تحقیق مفصل آدمیت است که در بررسی آنچه «علم اجتماع» می‌خواند، کوشیده است ترکیب غربی از همه آثار میرزا آقاخان به‌دست دهد. رویکرد آدمیت به آثار میرزا آقاخان به‌گونه‌ای است که گویی اندیشه‌ای منسجم از پیش وجود داشته و میرزا آقاخان تنها پس از غور در امور عالم دست به نگارش مجموعه آثار خود زده است. اگر مورد مشخص آدام اسمیت را در نظر بگیریم چنین رویکردی البته درست و حتی ضروری است.

فهم ثروت ملل (۱۷۷۶) منوط به فهم احساسات اخلاقی (۱۷۵۹) است؛ اما در مورد میرزا آقاخان با متفکری از جنس هابز، لاک، اسمیت، هیوم و امثالهم مواجه نیستیم. آدمیت (۱۳۵۷) در ارتباط با آنچه «علم اجتماع» از نگاه میرزا آقاخان می‌نامد از تعریف تمدن از «صد خطابه» آغاز می‌کند و با بیان نکته‌ای از «سه مکتوب» مبنی بر اینکه «همه فعالیت‌های آدمی برای حفظ نوع و بقاء جنس است» پیوند دیگری با «صد خطابه» ایجاد کرده و تشکیل جمعیت‌های بشریه را به‌واسطه آنکه انسان‌ها «از معاونت و

مددکاری مستغنی» نیستند به آغاز تکوین و تشریع در سبب «تجمع و حضارت» آدمیان متصل می‌کند (آدمیت، ۱۳۵۷: ۱۰۵).

این شیوه تا پایان فصل «علم اجتماع» به همین سیاق ادامه می‌یابد. آنچه آدمیت در این فصل انجام داده بیان اندیشه میرزا آقاخان نیست بلکه برداشت وی از «علم اجتماع» و ترکیب ناهمساز بخش‌هایی از آثار میرزا در جهت آن فهم از «علم اجتماع» است. چنین رویکردی البته در درک اهمیت «تکوین و تشریع» عاجز است و آن را هم‌تراز سایر آثار میرزا آقاخان می‌بیند. اگر فرض کنیم «تکوین و تشریع» آخرین اثر میرزا آقاخان باشد، در این صورت تحلیل سیر تحول دیدگاه او از «سه مکتوب» و «صد خطابه» که آدمیت دومی را برتر از اولی می‌داند، به «تکوین و تشریع» می‌توانست پرتویی بر تکامل دیدگاه میرزا در «علم اجتماع» بیفکند؛ و در صورت تقدم «صد خطابه» بر «تکوین و تشریع» می‌توانست نکته پراهمیتی مبنی بر عدم پابندی نویسنده به روشی که خود کشف کرده، باشد. در این صورت پرسش مهمی که می‌توانست مطرح شود این بود که چرا نویسنده «تکوین و تشریع»، پی‌ریزی اصولی در کشف «سلسله‌ای» که به امور «رنگ تناسب» می‌بخشد را رها کرده و در «صد خطابه» از اندیشه «آنارشیت و نهیلیست و سوسیالیست‌های دنیا» به‌وجود می‌آید؟

به غیر از مطالعه آدمیت، دیگر آثار تنها به اشاره از کنار میرزا آقاخان گذشته‌اند؛ برای مثال طباطبایی (۱۳۹۵) به دیدگاه میرزا آقاخان پیرامون ظلم و ستمی که به مردم از جانب پادشاه و عمال او روا داشته می‌شود اشاره می‌کند و می‌نویسد: «میرزا آقاخان... به برخی از پیامدهای این فقدان قانون اشاره می‌کند که موجب شده بود شمار ایرانیان از «یک‌صد میلیون ایرانی آدم و توانا و جاندار و بینا»، در سده‌های گذشته، در «ویرانه ایران» پایان عصر ناصری، «به پنج میلیون... گدای مبهوت... کاهش پیدا کند... مهاجرت یگانه عامل کاهش جمعیت، با پیامدهایی که می‌توانست برای اقتصاد ورشکسته ایران داشته باشد، نبود. میرزا آقاخان به عوامل دیگری نیز اشاره کرده است که همه آن‌ها از پیامدهای فقدان نظام قضایی و نهادهای حقوقی جدید به‌شمار می‌آمدند» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۳۳۶-۳۳۵)؛ اما به‌طور کلی قضاوت طباطبایی درباره میرزا آقاخان را می‌توان در

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۳۷

این عبارت مشاهده کرد: «در نوشته‌های میرزا آقاخان اشاره‌های پراکنده‌ای به برخی از مفاهیم نوآیین حکومت قانون به چشم می‌خورد، اما این دیدگاه‌های پراکنده او برای ایجاد حکومت قانون به کار نمی‌آید» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۲۹۴).

همچنین در بخش دیگری می‌نویسد: «در نوشته‌های روشنفکرانی مانند آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی و ملک‌خان که دهه‌هایی را در بیرون ایران زندگی کرده بودند و اندک آشنایی با زبان‌های اروپایی داشتند، اشاره‌ای به مفاهیم اندیشه سیاسی جدید به چشم نمی‌خورد... آشنایی‌های این نویسندگان با مبانی نظری اندیشه تجدد اجمالی بود و از این‌رو، نمی‌توانستند بسیاری از ظرایف مباحث جدید را دریابند» (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۴۶۰). آنچه در بررسی طباطبایی از آثار میرزا آقاخان مشاهده می‌شود بیشتر به دیدگاه‌های او پیرامون وضع قانون اشاره دارد؛ به عبارت دیگر، طباطبایی از منظر علم سیاست در آثار میرزا آقاخان می‌نگرد و از وجه اقتصادی آن‌ها غافل است. عمده نقل قول‌هایی نیز که از میرزا آقاخان در کتاب طباطبایی وجود دارد به آیین سکندری و سه مکتوب محدود می‌شود و اشاره به تکوین و تشریع در کمال اجمال است.

آجدانی (۱۳۹۹) بحث مختصری پیرامون اندیشه میرزا آقاخان کرمانی دارد که در آن با استناد به مطالعه آدمیت (۱۳۵۷) برداشتی از آن اثر ارائه می‌کند. درنهایت نیز داوری او پیرامون میرزا آن است که «ایران‌گرایی» او و تأکید بر دوره باستان دچار مغالطه‌ای شده است که موجب می‌شود «ضعف‌ها و جنبه‌های منفی نهادها، آداب و رسوم و فرهنگ اسلامی در تاریخ و تمدن و جامعه ایران [پررنگ نشان داده شده و] دستاوردها و نقش مثبت فرهنگ و تمدن اسلامی در ایران نادیده [گرفته شود]» (آجدانی، ۱۳۹۹: ۱۷۶). دیدگاه آجدانی پیرامون میرزا آقاخان بسیار سطحی و بدون ارجاع به مهم‌ترین آثار او انجام شده است. از این‌رو، نمی‌توان داوری او را معتبر دانست.

با توجه به آنچه از مطالعاتی که تاکنون در مورد میرزا آقاخان صورت گرفته می‌توان بیان داشت که در هیچ‌یک از آن‌ها موضوع روش میرزا آقاخان در علوم اجتماعی به‌طور عام و اقتصاد به‌طور خاص مطرح نبوده است. در بهترین حالت مطالعات انجام‌شده تنها به بررسی اندیشه سیاسی میرزا آقاخان و فعالیت‌های سیاسی او پرداخته‌اند. از این‌رو،

این پژوهش اولین مطالعه‌ای است که به‌طور مشخص به این موضوع پرداخته و کوشیده است این شکاف در مطالعات انجام‌شده را تا حدی کاهش دهد.

روش انجام پژوهش

روش استفاده‌شده در پژوهش حاضر برگرفته از دیدگاه میزس (۱۹۹۸) است؛ بنابراین دیدگاه، گزاره‌های اقتصادی با روش تأمل بر خود حاصل می‌شوند و از نوع گزاره‌های ترکیبی پیشینی هستند. این تأمل در خود، استخراج دانش از کنشی است که «ما» انجام می‌دهیم؛ به عبارت دیگر، هر انسانی کنش‌گر است و بنابراین می‌تواند از طریق تأمل در خود درکی پیشینی از واقعیت داشته باشد. این فرآیند با درک «آکزیوم کنش»^۱ امکان‌پذیر می‌شود؛ بنابراین آکزیوم، «کنش انسانی رفتاری هدف‌مند است. یا می‌توان گفت: کنش عبارت از خواستی است که به‌اجرا گذاشته شده و به عملی بدل شده است که هدف و مقصودی را دنبال می‌کند. کنش، پاسخ معنادار «ایگو»^۲ به تحریکات و شرایط محیط پیرامون خود است. تطابق آگاهانه فرد با وضعیت جهانی است که زندگی او را تعیین می‌کند» (میزس، ۱۹۹۸: ۱۱).

میزس، استدلال در علم اقتصاد را بر بنیان فهم کنش قرار می‌دهد. گزاره‌های علم اقتصاد به‌عنوان نوعی منطق کاربردی از وضعیت آکزیوم کنش به‌مثابه گزاره درست ترکیبی پیشینی حاصل می‌شوند. روش میزس بیانگر آن است که همه گزاره‌های اقتصادی که ادعای صحت دارند باید نشان دهند که به‌وسیله منطق صوری از دانش غیر قابل انکار و با توجه به مفهوم کنش، استنباط شده‌اند (هوپه، ۲۰۰۷: ۲۵).

به‌طور مشخص تمام استدلال اقتصادی شامل موارد زیر است:

۱. فهم مقوله‌های کنش و معنای تغییر درمواردی مانند ارزش‌ها، ترجیحات، دانش، وسایل، هزینه‌ها و...؛

۲. توصیف جهان به‌گونه‌ای که در آن مقولات کنش معنای معینی می‌گیرند؛ به‌طوری که افراد مشخص، کنش‌گران مشخصی و اشیاء مشخص، وسایل کنش آن‌ها هستند؛ به‌همراه برخی اهداف که به‌عنوان ارزش‌ها تلقی شده و چیزهای مشخصی که به‌عنوان

1. The axiom of action

2. Ego

هزینه‌ها تعیین می‌شوند.

۳. استنباط منطقی نتایجی که از عملکرد برخی کنش‌های مشخص در این جهان به‌دست می‌آیند، یا از نتایجی که برای بازیگری خاص، در صورت تغییر این وضعیت به روش مشخص، ایجاد می‌شود (هوپه، ۲۰۰۷: ۲۶).

در این صورت اگر ایرادی در فرآیند استنتاج وجود نداشته باشد، نتایج حاصل‌شده معتبر هستند؛ زیرا اعتبار آن‌ها به آکزیوم کنش بازمی‌گردد. در این صورت اگر مفروضات منتج از دنیای تعاملات تهاتری باشد اعتبار نتایج برای آن جهان به‌اندازه اعتبار نتایج برای جهانی است که وسیله مبادله (پول) ظهور کرده است. در نتیجه مفروضات پژوهشگر و جهانی که تصویر می‌کند، در استخراج گزاره‌ها کارکردی حیاتی دارند.

در بررسی اندیشه میرزا آقاخان کرمانی تلاش شده تا نشان داده شود که دیدگاه او در علوم اجتماعی به‌طور عام و علم اقتصاد به‌طور خاص شباهتی با اندیشه اقتصاددانان قرن هجده و نوزده دارد که به‌نظر می‌رسد ناشی از آشنایی اجمالی نویسنده با آثار آن نویسندگان باشد. تذکر این نکته ضروری است که دیدگاه میزس ریشه در اندیشه اقتصاددانان قرن هجدهم و نوزدهم داشته و بسط و گسترشی در آن روش محسوب می‌شود. برگزیدن این رویکرد به مسئله، از آن جهت صورت گرفته است که با فضای اندیشه میرزا آقاخان تناسب بیشتری دارد.

پیش از پرداختن به دیدگاه میرزا آقاخان ذکر این نکته ضروری است که دیدگاه او در «تکوین و تشریع» در بعد اقتصادی مجزا از کلیت دیدگاه او در علوم اجتماعی نیست و به عبارتی می‌توان گفت دیدگاه اقتصادی او را باید از درون دیدگاه کلی‌تری به علوم اجتماعی استخراج کرد؛ بنابراین، برای روشن شدن بحث لاجرم باید از نگاه او به علوم اجتماعی آغاز کرد.

کشف قوانین حاکم بر جهان در «تکوین و تشریع»

«تکوین و تشریع» با این عبارات آغاز می‌شود که به‌گونه‌ای می‌توان گفت چکیده همه آن چیزی است که مؤلف در روش شناخت امور از آن‌ها بهره خواهد برد: «بر هیچ‌کس

پوشیده نیست که مقصود مؤلف در این کتاب بیان حقیقت اشیاء و مبادی و نتایج هر چیز است، بر وجهی که بدون التزام طرفی یا تقلید به‌سمتی، فقط از روی عشق خالص به حقیقت مبادی اشیاء برحسب تاریخ طبیعی و بانضمام دلایل عقلی و در اتخاذ نتیجه همه‌جا تنها تابع ذوق زلال صافی و ذهن مقوم خود بوده‌ام و مقصودم تطبیق و توفیق نفس‌الامر بوده و جز به میدان آمدن و فهمیدن هرچیز کما هی علیه مقصودی و غرضی نداشته‌ام... ولی نزد وجدان خود مجتهد بودم نه مقلد... نقطه استناد من همه‌جا مناسبات طبیعی موجودات بوده و هرچه استنباط می‌نمودم جز قاعده تناسب رهبری نداشتم، زیرا که اغلب حقایق به نفس‌ها معلوم نمی‌شود مگر بعد از کشف سلسله‌ای که آن‌ها را به‌هم مربوط ساخته و اسبابی که آن سلسله را رنگ تناسب می‌کشد» (کرمانی، ۱۳۴۰ هـ. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۳-۲).

میرزا آقاخان توضیح می‌دهد که به‌دنبال بیان حقیقت اشیا است به‌گونه‌ای که آن‌ها را از «مبادی اشیاء» با توسل به عقل استخراج کند. در ادامه با افزودن اینکه «اغلب حقایق به نفس‌ها معلوم نمی‌شود مگر بعد از کشف سلسله‌ای که آن‌ها را به‌هم مربوط ساخته و اسبابی که آن سلسله را رنگ تناسب می‌کشد.» چیزی شبیه به آنچه از اسمیت نقل شد را در ذهن تداعی می‌کند؛ اما شاید میرزا در حین نگارش این عبارات به جملات نخست روح‌القوانین منتسکیو^۱ (۲۰۰۱) نیز نظر داشته است: «قوانین، در کلی‌ترین دلالتشان، روابط ضروری هستند که از طبیعت اشیا ناشی می‌شوند. در این معنا همه موجودات قوانین خود را دارند: الوهیت قوانین خود را دارد، جهان مادی قوانین خود را دارد، موجودات برتر از انسان قوانین خود را دارند، جانوران قوانین خود را دارند، انسان قوانین خود را دارد... بنابراین یک دلیل اصلی وجود دارد و قوانین روابطی هستند بین این دلیل اصلی و موجودات مختلف و روابط بین آن‌ها» (منتسکیو، ۲۰۰۱: ۱۸).

میرزا آقاخان به‌دنبال یافتن روابط ضروری بین اشیا است. از این‌رو نوزده اصل موضوعه را «که دلایل مطالب این کتاب [تکوین و تشریع] مبتنی بر آن است» را بنیان می‌گذارد تا به‌واسطه آن‌ها قوانین حاکم بر طبیعت را استخراج کند. از آن اصول نوزده‌گانه، میرزا آقاخان نتیجه می‌گیرد که «نظام طبیعی و قانون فطرت در همه امور

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۴۱

جاری است و خلقت تابع قوانین وجود است.» (کرمانی، ۱۳۳۹ ه. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۶۰-۵۹).

آنچه مهم است روشی است که میرزا آقاخان، به‌ویژه در ارتباط با اجتماع انسانی، به‌کارگرفته و از آن نتایجی می‌گیرد. او اولین شخص از عصر مشروطه است که برای ورود به بحث علمی و کشف قوانین حاکم بر پدیده‌های اجتماعی اصولی وضع کرده و روش معینی را پیش می‌گیرد. آنچه در پی می‌آید ادامه مطلب از «تکوین و تشریع» است تا نتایج کار میرزا آقاخان از اصولی که برقرار ساخته در علوم اجتماعی و به‌تبع آن علم اقتصاد مشخص شود.

پیدایش اجتماع سیاسی

میرزا آقاخان بر آن بود که چون انسان «ضعف بدن خود را حس می‌کرد» و خود را درمقابل طبیعت ناتوان می‌دید و «حتی از جنس خود نیز وحشت و نفرت داشت و می‌ترسید» در غارها پنهان و در تهیه مایحتاج زندگی با مشکل همراه بود؛ اما «اول سببی از اسباب تجمع و حضارت که میان بعضی افراد انسان تألیف نمود احتیاجات طبیعی ذکور و اناث بود به ازدواج که این حال موافق قانون خلقت میان هر جزوی موجود است.» پس از آن به‌جهت «جلب منافع و رفع مضار» به همکاری با یکدیگر برخاستند تا از حالت ضعف و مسکنت بکاهند. درواقع از سویی «خوف و هراس مردم را به نفرت و گریز مجبور می‌سازد. ولی باز علائم یک خوف مقابل آن‌ها ناگزیر از جمعیت و حضارت می‌دارد.»

انسان در مواجهه با ترس متوجه احتیاجات متنوع خود است و «چون به شخص خود تنها هر کاری را کردن نتواند، ناچار می‌شود که به جنس خود الفت حاصل نماید.» نکته مهمی که میرزا آقاخان به آن اشاره می‌کند آن است که گرچه در بادی امر وحشت و نفرت موجب تفرقه میان انسان‌ها می‌شود، اما «ضروریات معیشت و اقتضائات ثانوی مجبور و ناگزیر می‌دارد» که صلح و آرامشی در بین آن‌ها پدیدار شود. پس از تشکیل «اجتماعات بشریه» است که فکر غلبه و تهاجم شکل می‌گیرد (کرمانی، ۱۳۳۹ ه. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۱۳-۷).

در این دیدگاه می‌توان اختلاف اندیشه هابز و لاک در وضع طبیعی را به‌وضوح مشاهده کرد. در دیدگاه هابز وضع طبیعی حالت جنگ همه علیه همه است در صورتی که در اندیشه لاک حالت جنگ تنها پس از تشکیل اجتماع سیاسی ممکن می‌شود و اشاره میرزا به این مطلب بیانگر آشنایی او از اندیشه سیاسی جدید است. به هر روی، میرزا آقاخان با فاصله گرفتن از اندیشه ارسطویی، شرایط را برای ورود به اندیشه جدید در ارتباط با علم نوظهور اقتصاد فراهم می‌سازد.

استخراج گزاره‌های اقتصادی از مقدمات پیشین

پس از بیان چگونگی پیدایش «اجتماعات انسانی» میرزا آقاخان در فصلی با عنوان «در مناسبات و مبادلات ملل و تجارت و زراعت و صنعت» به مفاهیمی اشاره می‌کند که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. او می‌نویسد: «بهترین مناسبات نوعیه میان ملل، مراودات تجاری است که هم بنیاد قوانین را در مملکت استوار می‌سازد و هم مردمان را از اعتقادات مخرب و باطل می‌رهاند. در هر مملکت به هر درجه که تجارت شیوع و رواج یابد، قوانین و نظامات نیز برای حفظ حقوق همراه آن می‌باید. آسایش، دوستی، صلح (قانون)، تسهیلات معیشت، ثروت اهالی، ترقی صنایع، آبادانی مملکت همه نتیجه تجارت خواهد بود» (کرمانی، ۱۳۴۰ ه. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۱۰۳).

چرا تجارت از دیدگاه میرزا آقاخان چنین فوایدی در بردارد؟ همان‌طور که پیش‌تر توضیح داده بود، پس از تشکیل اجتماع و از بین رفتن مساوات میان افراد، «صلح و سلم» از میان رفته و انسان‌هایی که اکنون دیگر تنها و وحشت‌زده نبودند، «جنگ آغازیدند». مهم‌ترین فایده تجارت که از نگاه میرزا طبیعی آن است، «اولاً سوق به‌سوی صلح و سلم است؛ ثانیاً همه برکات عمومی را جلب کردن» و از آنجاکه «باید هر ملت به درجه نسبتی که با ملل مختلفه دارند نظامات و قوانین داشته‌باشند و خود آن جمعیت نیز باید در زیر یک اراده مضبوطی باشد، به درجه مناسبات حاکم و محکوم باید در میان حکومت و اهالی نظامات وضع شود و خود مردم نیز از حیث مناسبات افراد به یکدیگر قوانین دیگر لازم دارند. از اینجا پیدا شد حقوق ملل و دول و قوانین سیاسیه و

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۴۳

قواعد ملکیه جمیع ملل روی زمین» (کرمانی، ۱۳۴۰ ه. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۱۰۴).

در این صورت در دیدگاه میرزا آقاخان تداوم تجارت نیازمند قانون است. بدون قانون، تجارتی در بین اهالی یک کشور با سایر کشورها امکان‌پذیر نخواهد بود. از این جهت است که در فواید تجارت «صلح و سلم» جایگاه مهمی می‌یابد.

«در مملکتی که تجارت نباشد در آنجا نه قانون خواهد بود، نه صنعت، نه آسایش، نه انتظام، نه ثروت... دو مکت که با هم بنای تجارت گذاردند ناچارند از مرآوده، همین که مرآوده در میان ایشان پدید آمد ناچارند از اینکه داخل و خارج آن مملکت را منتظم بدارند و در معاملات میان خودشان مجبورند به اتخاذ قانونی که در احکام آن استثنا نباشد» (کرمانی، ۱۳۴۰ ه. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۱۰۶).

دلیل دوم در فایده تجارت، جلب برکات عمومی است. این نکته در اندیشه اقتصادی از زمان آدام اسمیت (۱۷۹۰-۱۷۲۳) محل نزاع بوده است. بنابر دیدگاه میرزا آقاخان «... هر نوع اتحاد ملل بر احتیاجات طرفین تأسیس می‌شود... هر نقطه در روی زمین قابل یک نوع محصول است و پاره چیزها به آنجا مخصوص است که در سایر نقاط نیست و بنی نوع انسان به همه آنها محتاج. پس اول چیزی که رفع احتیاجات بشری می‌نماید، تجارت است... از این است که گمرک یکی از موانع بزرگ تجارت و آبادانی مملکت است؛ زیرا که تسهیل در وسایط نقلیه اول شرط تجارت و رفع احتیاجات بشری است؛ و گمرک برای نقل امتعه از جایی به جایی بزرگ‌ترین مانع خواهد بود که تجارت را از جریان طبیعی باز می‌دارد» (کرمانی، ۱۳۴۰ ه. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۱۰۷-۱۰۶).

عبارت میرزا آقاخان مشابه دیدگاه اسمیت (۱۹۷۹) است: «این قاعده کلی هر رئیس عاقل خانواده است که چیزی را که هزینه تولیدش بیش از خرید آن است در خانه تولید نکند... آنچه در مورد رفتار همه خانواده‌ها عاقلانه است به‌ندرت در مورد قلمرو پادشاهی احمقانه است. اگر کشور خارجی می‌تواند کالایی را در مقایسه با تولید خود ما ارزان‌تر عرضه کند، بهتر است آن را با بخشی از تولید صنایع خودمان که در آن

دارای مزیت هستیم خریداری کنیم» (اسمیت، ۱۹۷۹، ج ۱: ۴۵۷-۴۵۶).

نکته دیگری که میرزا به‌عنوان فایده تجارت بیان می‌کند تبادل اندیشه است: «و مرادوه با اقوام خارجه عموماً چشم اهالی را باز می‌کند و دایره معلومات ایشان در نطاق وسیعی می‌افتد... تجارت نه این است که تنها امتعه مملکتی را دیگر نقل می‌کند، بلکه غالباً سبب می‌شود که پاره علوم و عادات و صنایع را از ممالک دور دست به آن مملکت بیاورد... معنی خصوصی تجارت همین است که مردم در بادیه نظر از آن می‌فهمند. ولی معنی عمومی تجارت مبادله اعمال است... خواه به مبادلات ۱ مواد امتعه، خواه مبادله اعمال و صنایع، خواه مبادلات افکار کاتب» (کرمانی، ۱۳۴۰ ه. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۱-۱۱۰).

تجارت افزون بر رفع نیاز، موجب گسترش معلومات و انتشار افکار می‌شود. در این صورت گسترش تجارت سه مزیت خواهد داشت: ۱. احتیاجات افراد به کالاهایی که در کشور دیگری تولید می‌شود رفع می‌شود؛ ۲. قوانین داخلی و بین‌کشوری تنظیم می‌شود؛ ۳. افکار و اندیشه جریان می‌یابد و «چشم اهالی باز» می‌شود.

عدم پیوستگی در روش میرزا آقاخان کرمانی در کشف قوانین اقتصادی

تا به اینجا آنچه از کتاب «تکوین و تشریع» در مورد روابط اقتصادی بین انسان‌ها حاصل می‌شود سیر منطقی از مقدمات تا نتایج است؛ یعنی میرزا آقاخان با اصولی در کشف «سلسله‌ای» که به امور «رنگ تناسب می‌بخشد» آغاز کرده و پس از بیان دلایل تشکیل اجتماعات انسانی و بیان نیازهای افراد به یکدیگر از مناسبات بین افراد به مناسبات بین ملت‌ها می‌رسد و همه این‌ها از منطق واحدی پیروی می‌کند؛ اما در آثار دیگر میرزا آقاخان دیدگاهی کاملاً متضاد با گفتار تکوین و تشریع نیز به‌چشم می‌خورد. میرزا در صد خطابه می‌نویسد:

«فرقی که مابین ملت متمدن و وحشی است همین یک نکته است که ملت متمدن ملتی را گویند که تمام لوازم و مایحتاج زندگی خود را در خود مملکت و شهر خویش آماده و فراهم نماید و هرگاه در مملکتشان آن‌قدرها استعداد طبیعی نباشد به‌قوت علم و

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۴۵

قدرت عمل لوازم معاش و اسباب انتعاش خویش را فراهم آورده یا آنکه بهتر از لازم را قائم مقام آن ساخته خود و ملت خود را از هر جهت آسوده و فارغ می‌دارند» (کرمانی، صد خطابه: ۱۳).

در این عبارت هرچقدر تلاش در «تکوین و تشریع» در تبیین سازوکار عملکرد اقتصاد صورت گرفته، در صد خطابه جملات رنگ و بوی سیاسی داشته و گویا تنها به سبب مخالفت با دربار در ایجاد شرایط آن روزهای ایران نگاشته شده است. همچنین در خطابه هفدهم از صد خطابه یکی از قرارهایی را که زردشت برای پادشاهان ایران نوشت را چنین نقل می‌کند: «امتعه دول خارجه در برابر امتعه‌ای که از ایران به خارج می‌رود گمرک داشته باشد تا این ملت مجبوراً احتیاجش از ممالک خارجه کم، بلکه قطع شود» (کرمانی، صد خطابه: ۷۳).

به هر روی تشدد در دیدگاه میرزا در دو اثر مذکور نشان از موضوع مهمی دارد که با بررسی دیدگاه سایر روشنفکران دوره مشروطه روشن خواهد شد؛ اما پیش از آن، نقل عبارت دیگری از صد خطابه می‌تواند روشنگر بخش دیگری از مشکلی باشد که در اندیشه میرزا آقاخان چنین تناقضی را ایجاد کرده است:

«...امروزه فیلسوفان جهان با عزم جزم و راسخ حاضر شده‌اند که ریشه ظلم و سلطنت دیسپوت مطلقه... را براندازند... این عصر که آنارشیزم و نهیلیسم و سوسیالیسم‌های دنیا با کمال گرمی و حرارت در کار برانداختن ریشه فقر و فاقه هستند که از اثر مناعت و شناعة و ستمگری بی‌انصافان عالم پیدا شده است... در این وقت که همه فرنگستان می‌خواهند مساوات و مواسات را در گیتی اجرا نمایند...» (کرمانی، صد خطابه: ۱۷۸).

میرزا آقاخان آنجا که «تنها تابع ذوق زلال صافی و ذهن مقوم خود» بوده نتایجی گرفته که از مقدمات برمی‌آمده است؛ اما در صد خطابه آنچه در «تکوین و تشریع» رشته است را یکسره پنبه می‌کند، هرچند معلوم نیست کدام اثر زودتر نگاشته شده است.

اگر مفهوم عبارت «ذوق زلال صافی و ذهن مقوم» و «تطبیق و توفیق نفس‌الامر»

میرزا آقاخان را برابر روش اقتصاددانان قرن هجده و نوزده قرار دهیم به‌وضوح قابل مشاهده خواهد بود که نتایج تحلیل میرزا در موضوع تجارت می‌بایست همانی باشد که او بیان کرده است. درمقابل، صد خطابه آغشته به تصوراتی است که رنگ و بوی سیاسی دارد. در این صورت می‌توان به داوری براون پیرامون صد خطابه نسبت به داوری آدمیت اعتماد بیشتری داشت. به‌نظر ادوارد براون صد خطابه فقط در نکوهش ایران و اخلاق ایرانیان است و مؤلف آن تمام بدبختی‌های وطنش را از آثار استیلای تازیان دانسته و دیگر اینکه آن را اثری «کسالت‌بار و یکنواخت و ملال‌انگیز» شمرده است (آدمیت، ۱۳۵۷: ۵۸).

در این نکته آدمیت با براون مخالف است و بر آن است که او «به مسائل بسیار مهمی که میرزا آقاخان در فلسفه اجتماع و اصول حکومت و حکمت ادیان و دانش جدید در صد خطابه آورده هیچ توجهی نداشته است.» اما درواقع در مقایسه بین «صد خطابه» و «تکوین و تشریع»، اولی عمده‌تأ تسویه‌حسابی با دربار است تا متنی جدی. آنچه در «تکوین و تشریع» در ارتباط با علوم اجتماعی بیان شده است به‌طور کامل از مباحث علوم طبیعی در این کتاب قابل تفکیک است و به‌هیچ روی نیز با آن قابل مقایسه نیست. میرزا آقاخان نمی‌توانست درکی از روش علوم طبیعی که بسط و گسترش آن به‌ویژه با اصحاب حلقه وین تکاملی بی‌سابقه می‌ابد، داشته باشد؛ اما آنچه در ارتباط با علوم اجتماعی، به‌ویژه در مباحث اقتصادی، بیان شده است در روش مورد استفاده جالب توجه است.

هرچند در بخش‌هایی که علوم طبیعی مورد بررسی میرزا آقاخان قرار گرفته است ایرادات عدیده‌ای می‌تواند وجود داشته باشد، اما این فرآیند در مورد علوم اجتماعی می‌توانست آغازگر درک نویی از روش کشف گزاره‌های علمی در حوزه علوم اجتماعی و به‌ویژه اقتصاد باشد. مسیری که امروزه با سیطره روش علوم طبیعی بر علوم اجتماعی جز در مکاتب مخالف جریان غالب اندیشه اقتصادی اثری از آن نمی‌توان یافت. روش مورد استفاده میرزا آقاخان در علوم طبیعی به‌جهت شرایط تاریخی بر او پوشیده بوده و لاجرم جز با تکیه بر یافته‌های دانشمندان اروپایی نمی‌توانسته است راهی به مقصدی

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۴۷

داشته باشد؛ اما در مورد علوم اجتماعی اگر روش مورد استفاده با دقت تدوین می‌شد، می‌توانست راهی نو در مسیر گسترش علوم اجتماعی در ایران باز کند که البته این اتفاق هرگز رخ نداده و روش میرزا آقاخان، بنابر نظر آدمیت، به بسط روش «اصالت طبیعی» از حوزه طبیعیات به مناسبات اجتماعی تفسیر شده است. درواقع آنچه میرزا آقاخان با استفاده از این روش در حوزه علوم طبیعی بیان می‌کند یک‌سره فاقد اهمیت است.

چرا میرزا آقاخان فاقد تحلیلی واحد از مناسبات اقتصادی است؟

اگر به توضیحات میرزا آقاخان در «تکوین و تشریع» از علت تشکیل جمعیت‌های بشری بازگردیم نکات مهمی قابل استخراج است. میرزا از سویی ضرورت «جلب منافع و رفع مضار» را عامل مهمی در «تجمع و حضارت» افراد انسانی می‌داند و از سویی دیگر «میل افراد انسان به حضارت و جمعیت» را از میل «هر جنس به جنس خویش» قیاس گرفته و امری «طبیعی» می‌داند. پس از آن دوباره به «حس ضعف و ناتوانی» در انسان بازگشته و نقش «احتیاجات متنوعه» را در تشکیل «جمعیت‌های بشری» برجسته می‌کند (کرمانی، ۱۳۴۰ ه. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۱۲-۱۱).

همچنین، در ادامه می‌افزاید «اول جمعیتی که از افراد بشر تشکیل یافت همان جمعیت زناشویی بود. ذریت از ایشان به‌وجود آمد، جمعیت خانه‌ای رفته‌رفته اعصاب و انساب را حفظ نموده، جمعیت عشایر و اقوام تا اینکه به اتحاد ملیت و وحدت دیانتی و جمعیت تمدن کشید. حفظ انساب در میان عشایر به‌ملاحظه همین اتحاد و قومیت بود تا بتوانند ثبات و عصابه خود را حفظ نمایند. به‌خلاف شهر که به‌واسطه انتظامات حکومت، اهالی محتاج به این چیزها نمی‌شوند» (کرمانی، ۱۳۴۰ ه. ق. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۱۶-۱۵).

نقصی که در توضیحات میرزا وجود دارد به عدم توجه به تمایز بین مفهوم جدید و قدیم تشکیل اجتماع بشری بازمی‌گردد. این تفاوت به دریافتی از طبیعت بازمی‌گردد که در فلسفه قدیم وجود داشت. ارسطو در سیاسات می‌نویسد:

«بنابراین هر شهری بنا به طبیعت وجود دارد، از آنجاکه اولین مشارکت‌ها وجود

دارند^۱؛ دولت - شهر غایت دیگر مشارکت‌ها است، از آنجاکه هرگاه رشد چیزی تکمیل شود از طبیعت آن چیز سخن می‌گوییم، طبیعت غایت است. برای مثال طبیعت یک انسان، یک اسب، یک خانواده» (ارسطو، سیاسات. ۱۹۵۹. کتاب اول، 1252 b).

در اندیشه جدید در این دیدگاه تغییری اساسی صورت می‌گیرد. همان‌طور که هابز بیان می‌کند: «ممکن است فردی بخواهد بداند چرا بشریت نمی‌تواند به همان‌سان [به‌سان مورچگان و زنبوران] عمل کند؟ پاسخ من این است: نخست اینکه افراد انسانی در مورد احترام و کرامت انسانی پیوسته در وضع رقابت قرار دارند، امری که در مورد این موجودات صادق نیست و بنابراین، در میان افراد انسانی، آرزو، کین و سرانجام، جنگ از این [رقابت] سرچشمه می‌گیرد، در حالی که در مورد آن موجودات این امر درست نیست. دوم اینکه در نزد این موجودات، خیر عمومی^۲ و خیر خصوصی از یکدیگر متمایز نیست. این موجودات که بر طبیعت خود، به خیر عمومی میل می‌کنند، به این ترتیب در خدمت نفع عمومی قرار می‌گیرند، اما انسان که شادی او بر پایه سنجیدن خود با دیگران به‌دست می‌آید، از آنچه عالی‌ترین نباشد، لذتی نمی‌برد. سوم اینکه این موجودات، از آنجاکه به‌خلاف انسان بهره‌ای از عقل ندارند، خطایی در اداره امور جمعی^۳ خود نمی‌بینند یا فکر نمی‌کنند که می‌بینند، در حالی که میان افراد انسانی کسانی که خود را عاقل‌تر از همه دیگران و تواناتر برای اداره امور عمومی^۴ می‌دانند بسیارند. از آنجاکه یکی سعی دارد [اداره امور را] به‌نوعی اصلاح یا نوسازی کند و دیگری به شیوه‌ای متفاوت، بدین‌سان، امور عمومی به‌ازهم‌گسیختگی و فتنه سوق داده می‌شود. سرانجام اینکه توافق این موجودات طبیعی است، در حالی که توافق افراد انسانی که تنها از قراردادها ناشی می‌شود، مصنوعی است» (برگرفته از طباطبایی، ۱۴۰۰: ۲۲۳).

با توجه به دو عبارت نقل‌شده از ارسطو و هابز می‌توان به تمایز مفهومی بین اندیشه جدید و قدیم پی برد. در اندیشه جدید، اجتماع امری طبیعی نبوده و حاصل قرارداد

۱. منظور از اولین مشارکت‌ها «خانواده‌ها» هستند.

2. Common Good
3. Common Business
4. The Public

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۴۹

بین «افراد» است. ارسطو مشارکت افراد در تشکیل قبیله را مقدمه تشکیل دولت - شهر می‌داند که علت غایی است؛ اما در اندیشه جدید علت غایی غایب است و مشارکت افراد در تشکیل اجتماع ناشی از قرارداد است. تفکیک دو حوزه خیر عمومی و خصوصی در اندیشه جدید تأکیدی بر اهمیت «فرد» است. در دو عبارتی نیز که از میرزا آقاخان و آدام اسمیت در فایده تجارت نقل شد نیز این نکته مشاهده می‌شود.

در اندیشه اسمیت مبادلات بین افراد به مبادلات بین ملت‌ها تسری داده شده و اهمیت تجارت از این گسترش منافع فرد به جمع حاصل می‌شود؛ اما در تحلیل میرزا آقاخان نقطه آغاز منافی است که از تجارت به اجتماع می‌رسد. از این روی، به نظر می‌رسد اندیشه میرزا آقاخان در درک علوم اجتماعی جدید بسیار خام و ناسفته است. این موضوع شوق او در مقابل اندیشه «آنارشیت و نهیلیست و سوسیالیست‌های دنیا» را توجیه می‌کند. در حالی که او می‌کوشد تفسیری علمی از جهان ارائه کند، اما نمی‌تواند به کنه اندیشه جدید پی ببرد؛ بنابراین هر آنچه در اروپا رواج دارد را سیری رو به تعالی دانسته و آن را می‌ستاید.

رویاری میرزا با اندیشه اروپایی در زمانی صورت گرفته است که «دولت‌گرایی»^۱ سکه رایج زمان بوده است. تحلیل پیچیدگی سیر تحول اندیشه اروپایی از لاک تا مارکس نیازمند اتفاقی بود که طباطبایی (۱۴۰۰) از آن به «تغییر در موضع آگاهی» یاد می‌کند؛ اما با همه تلاشی که میرزا در مسیر فهم اندیشه اروپایی انجام می‌دهد در نهایت نمی‌تواند از سطح ظواهر این اندیشه فراتر رود. تغییر در موضع آگاهی در اندیشه اروپایی است که به آدام اسمیت این امکان را می‌دهد که در ثروت ملل چنین عبارتی بنویسد: «حس خیرخواهی و بشردوستی قصاب، آبجوفروش و نانوا نیست که غذای ما را تأمین می‌کند؛ آنان نفع خود را در نظر دارند که موجب این کار می‌شود. ما از صفات انسانی آنان سخن نمی‌گوییم، بلکه سخن از خودخواهی آنان است. از نیازهای خود به آنان سخن به میان نمی‌آوریم، بلکه مزایایی را که در این مبادله نصیبشان خواهد شد، بر آنان می‌شماریم» (برگرفته از طباطبایی، ۱۴۰۰: ۳۵۵).

خلاصه آنکه، فلسفه اخلاق جدید حاصل پیدایش درکی از انسان است که فهم آن

مقدمه ورود به وادی است که علوم اجتماعی به‌طور عام و علم اقتصاد به‌طور خاص در آن ساحت امکان بروز و ظهور داشته‌اند. «برنارد دُ مندویل^۱، آدم اسمیت و دیگر نویسندگان سده هفدهم و هجدهم با تکیه بر این فلسفه اخلاق نو به توضیح دیالکتیک روابط اجتماعی جدید پرداختند و درواقع، توضیح این وضع پیچیده و پرتعارض و کوشش برای ایجاد هماهنگی میان فرد و جامعه و نفع خصوصی و مصلحت عمومی بود که به تدوین پارادایمی جدید و بنیادگذاری اندیشه‌ای نو منجر گردید که حاصل آن علوم اجتماعی بود» (طباطبایی، ۱۴۰۰: ۳۵۵).

بحث و بررسی

میرزا آقاخان کرمانی، به اعتبار آثار باقیمانده از او، از جمله کسانی است که در درک اندیشه جدید در اروپای غربی کوشیده است. او در «تکوین و تشریع» به دنبال آن بوده است که با وضع برخی اصول آنچه در طبیعت و اجتماع بشری می‌بیند توضیح دهد. این شیوه در بین اقتصاددانان قرن هجده و نوزده ناآشنا نیست. به‌طور مشخص اسمیت، ریکاردو^۲، میل^۳، کرنز^۴ و جان نویل کینز^۵ به‌طور مفصل در این زمینه بحث کرده‌اند.^۶ در ابتدا که میرزا آقاخان به دلایل تشکیل اجتماع سیاسی می‌پردازد به نکته مهمی اشاره می‌کند که عبارت است از اینکه برخلاف نظر هابز حالت جنگ همه علیه همه، تنها زمانی وقوع می‌یابد که اجتماع سیاسی تشکیل شده باشد و آن حالت «خوف» ثانویه، ناشی از پراکندگی در بین انسان‌ها، از بین رفته باشد. در این مورد به نظر می‌رسد میرزا آقاخان اندیشه لاک را بیان می‌کند. لاک بر آن است که از همان آغاز آفرینش، عقل بر آدم ابوالبشر فرمان می‌راند. قانون وضع طبیعی، قانون طبیعی است که بر آن فرمان می‌راند و دست همه را می‌بندد و برای همه الزام‌آور است (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۲۷۴).

-
1. Bernard de Mandeville
 2. Ricardo
 3. Mill
 4. Cairnes
 5. John Neville Keynes

۶. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

M., Blaug, & B.Mark (1992). *The methodology of economics: Or, how economists explain*. Cambridge University Press.

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۵۱

درواقع چنان‌که گلدوین^۱ (۱۹۸۷) بیان می‌کند، برای لاک وضع طبیعی همان وضع آزادی است و قانون طبیعی آن را اداره می‌کند (گلدوین، ۱۹۸۷: ۴۷۷). لاک سه وضعیتی را که انسان‌ها می‌توانند در آن‌ها قرار داشته باشند از یکدیگر تفکیک می‌کند: الف. وضع طبیعی، ب. اجتماع سیاسی و ج. وضع جنگ؛ بنابراین، دیدگاهی که از میرزا آقاخان نقل شد تشابهاتی با طبقه‌بندی لاک از شرایطی که انسان‌ها می‌توانند در آن قرار داشته باشند دارد.

پس از تشکیل اجتماع انسانی میرزا آقاخان به موضوع تجارت می‌پردازد. از نگاه او پس از تشکیل اجتماع و از بین رفتن مساوات میان افراد، وضع جنگ برقرار شده و انسان‌هایی که اکنون دیگر تنها و وحشت‌زده نیستند، برای غلبه بر یکدیگر خواهند کوشید؛ بنابراین، مهم‌ترین فایده تجارت «اولاً سوق به‌سوی صلح و سلم است؛ ثانیاً همه برکات عمومی جلب کردن». میرزا تجارت را عامل مهمی در ایجاد قانون در داخل کشور و بین سایر دول می‌داند. ثبات تجارت بین کشورها نیازمند ثبات قوانین در داخل و خارج است. در غیر این صورت تداوم این روند میسر نخواهد بود.

نکته‌ای که در تحلیل میرزا آقاخان در تمایز با تحلیل اقتصاددانان قرن هجده و نوزده وجود دارد آن است که کانون تحلیل او یک‌باره از فرد به جمع منتقل می‌شود؛ به عبارت دیگر، تحلیل مزایای تجارت بین‌الملل در دیدگاه میرزا به‌واسطه خیری است که برای جوامع دارد. این تغییر کانون تحلیل بیانگر موضوع مهمی است که ناشی از عدم درک چرخش معرفت‌شناختی^۲ در اندیشه جدید اروپایی است. طباطبایی (۱۴۰۰) از این چرخش به «تغییر موضع آگاهی» یاد می‌کند. دیدگاه میرزا آقاخان نمایانگر آن است که باوجود تلاش او برای فهم اندیشه اروپایی، درک این تغییر در «تکوین و تشریع» صورت نگرفته است.

نتیجه‌گیری

شکل‌گیری جنبش مشروطه در ایران با آشنایی ایرانیان با مفاهیم دنیای جدید همراه بوده است. بسیاری از درباریان و روشنفکران آن دوره کوشیده‌اند آگاهی‌ای از تحولاتی

1. Goldwin

2. Epistemological turn

که در اروپا رخ داده است پیدا کنند. این آگاهی ابتدا به واسطه سفرنامه‌ها و پس از آن به واسطه تلاش افرادی چون ملک‌خان، میرزا آقاخان کرمانی، مستشارالدوله و دیگران صورت پذیرفته است. پیگیری این سیر در ایران از آن زمان تاکنون در شناخت تحولات اندیشه اروپای جدید موضوع حائز اهمیتی است که در بخش‌های مختلف علوم اجتماعی تا حدودی مورد توجه بوده است.

آنچه تاکنون مورد غفلت قرار گرفته پیگیری سیر اندیشه اقتصادی در بین ایرانیان و آشنایی با روش اندیشیدن اقتصادی در بین آنان است. البته نباید از یاد برد که در عمده نوشته‌جات این دوره نیز توجه چندانی به علم اقتصاد به‌طور اخص صورت پذیرفته است. تلاش ایرانیان در جهت تأسیس قانون موضوعی بوده است که بر این امر سایه افکنده و توجهات را به‌طور طبیعی به خود معطوف می‌ساخته و لذا سایر موضوعات در ذیل آن تعریف می‌شده است؛ اما این موضوع نباید پیگیری این رشته از شیوه اندیشیدن جدید در بین روشنفکران را به حاشیه براند. چنین بررسی شیوه ورود علوم اجتماعی جدید به ایران را مشخص خواهد کرد که برای اوضاع کنونی این علوم در کشور موضوع قابل توجهی است.

نوشتار پیش رو، تلاشی در جهت پرکردن این شکاف در مطالعات سیر اندیشه در ایران است. این پژوهش به‌طور ویژه دیدگاه اقتصادی میرزا آقاخان کرمانی را مورد بررسی قرار داده است. انتخاب او از آن جهت صورت گرفته است که در بین سایر افراد آن دوره کوشیده است نظرات اقتصادی خود را از مقدمات و مفروضاتی حاصل کند. این روش، چنانچه پیش‌تر بیان شد، هم‌سو با شیوه اندیشیدن اقتصاددانان قرن هجده و نوزده در اروپا است.

تطبیق کتاب تکوین و تشریع و صد خطابه نکته مهمی را در ارتباط با دیدگاه میرزا آقاخان روشن می‌کند. این بررسی نشان می‌دهد باوجود آنکه نویسنده در کتاب اول در استخراج نتایج از مقدمات در علوم اجتماعی به‌طور عام و علم اقتصاد به‌طور خاص تلاشی شده، در کتاب دوم راه دیگری پیموده شده است. این عدم تطابق بیانگر نکته مهمی در درک ایرانیان از اندیشه جدید اروپایی است. ایرانیان از دیرباز با فلسفه یونان

نقدی بر رویکرد میرزا آقاخان در اقتصاد (وحید امیدی و ابوالفضل شاه‌آبادی) ۵۳

و اندیشه ارسطو آشنا بوده‌اند و در آن ساحت بسیار اندیشیده‌اند.

به نظر می‌رسد نکته مهمی که در برخورد اروپای جدید و ایران عصر مشروطه به درستی درک نشده تغییری بوده است که در اندیشه جدید اروپائی رخ داده است. به طور مشخص در دیدگاه میرزا آقاخان همچنان به سیاق ارسطو جمع، مقدم بر فرد است. این در حالی است که در اندیشه جدید اروپائی تقدم با فرد است. به همین جهت است که امکان رسیدن از نفع شخصی به نفع جمعی در اندیشه آدام اسمیت امری حیاتی و در دیدگاه میرزا آقاخان غایب است. حال پرسشی که مطرح می‌شود آن است که آیا این نکته در ارتباط با سایر متفکران آن دوره نیز صادق بوده است یا خیر؟ پاسخ به این پرسش می‌تواند وجه دیگری از سیر اندیشه در عصر مشروطه را روشن کند که تاکنون توجه چندانی به آن صورت نگرفته است؛ بنابراین، نتیجه‌گیری کلی در مورد اینکه آیا این موضوع در بین ایرانیان آن دوره عمومیت داشته یا خیر نیازمند مطالعه مشابه در آراء دیگر افراد در آن دوره است.

منابع

- آجدانی، لطف‌الله (۱۳۹۹)، *روشنفکران ایران در عصر مشروطیت*، چاپ پنجم، تهران: نشر اختران.
- آجدانی، ماشاءالله (۱۳۸۶)، *مشروطه ایرانی*. چاپ هشتم، تهران: نشر اختران
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۷)، *اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی*، چاپ دوم. تهران: پیام.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۵)، *تاریخ اندیشه سیاسی جدید در اروپا*، جلد نخست: *از نوزایش تا انقلاب فرانسه*، دفتر سوم: *نظام‌های نوآیین در اندیشه سیاسی*، چاپ دوم، تهران: مینوی خرد.
- طباطبایی، جواد (۱۳۹۵)، *تأملی درباره ایران*، جلد دوم: *نظریه حکومت قانون در ایران*، بخش دوم: *مبانی نظریه مشروطه‌خواهی*، چاپ دوم، تهران: مینوی خرد.
- طباطبایی، جواد (۱۴۰۰)، *ابن خلدون و علوم اجتماعی*، گفتار در شرایط امتناع، چاپ نخست، تهران: مینوی خرد.
- قزوینی، محمد شفیع (۱۳۷۰)، *قانون قزوینی: انتقاد اوضاع اجتماعی ایران دوره ناصری به همراه رساله پیشنهادی برای اصلاح امور مملکت*، تهران: نشر طلایه.
- کرمانی، میرزا آقاخان (؟)، *صد خطابه*، ویراستار محمدجعفر محجوب، تهران: نشر شرکت کتاب.
- کرمانی، میرزا آقاخان (۱۳۴۰)، *تکوین و تشریع*. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران.

مجدالملک، حاج میرزا محمدخان (۱۳۲۱)، رساله مجدییه، مقدمه و مقابله و تصحیح سعید نفیسی، تهران: چاپخانه بانک ملی ایران.

References

- Ādamīyat, F. (1978), *Mirza-Aghakhan Kermani's Thought*. 2nd Edition. Tehran: Payam Press (In Persian).
- Ajdani, L. (2020), *Iranian Intellectuals in the Constitutionalism Era*. 5th Edition. Tehran: Akhtaran Press (In Persian).
- Ajodani, M. (2007), *Iranian Constitutionalism*. Tehran: Akhtaran Press (In Persian).
- Aristotle. 1959. *Politics*. Translated by H. Rackham. Massachusetts: Harvard University Press.
- Blaug, M., & Mark, B. (1992), *The methodology of economics: Or, how economists explain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldwin, R. (1987), *John Locke*. In Leo Strauss & Joseph Cropsey, eds., *History of political philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hoppe, H. H. (2007), *Economic science and the Austrian method*. Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Kermani, M. (?), *Hundred speeches*. Editor Mohammad Jafar Mahjoob. Tehran: Book Corporation Press (In Persian).
- Kermani, M. (1961), *Takvin-O-Tashrie*. Tehran: Manuscript of the Library of the Islamic Council (In Persian).
- Majd-Al-Malek, M. M. (1942), *Majdieh Booklet*. Editor Saeed Nafisi. Tehran: Melli Bank of Iran Press (In Persian).
- Mises, V. L. [1949] 1998. *Human Action: A Treatise on Economics*. Alabama: Ludwig Von Mises Institute.
- Montesquieu. 2001. *The spirit of the laws*. Translated by Thomas Nugent. Cambridge: Cambridge University Press.
- Qazvini, M. S. (1991), *Qazvini's Law: Criticism of the social situation of Iran during the Naseri period along with a proposed treatise for reforming the country's affairs*. Tehran: Talayeh Press. (in Persian)
- Smith, A. (1979). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Vol. I, Oxford University Press. The Glasgow Edition.
- Smith, A. (1983). *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* (The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Vol. 4), Oxford University Press. The Glasgow Edition.
- Tabatabaie, J. (2016), *Modern Political Thought in Europe. First Volume: From Renaissance to France Revolution. Modern systems in political thought*. 2nd Edition. Tehran: Minooyeh-Kherad Press (In Persian).
- Tabatabaie, J. (2016), *Reflections on Iran. Second Volume. Theory of rule of law in Iran. Second part: Basics of the theory of constitutionalism*. 2nd Edition. Tehran: Minooyeh-Kherad Press (In Persian).
- Tabatabaie, J. (2021), *Ibn Khaldūn and Social Sciences. Speech in refusal situations*. 1st Edition. Tehran: Minooyeh-Kherad Press (In Persian).